

СОФІЯ ТОБІЛЕВИЧ

РІДНІ ГОСТИ

НЮ ЙОРК 1954
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА”

СОФІЯ ТОБІЛЕВИЧ

РІДНІ ГОСТИ

diasporiana.org.ua

**НЮ ЙОРК 1954
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА”**

„Cherwona Kalyna” Ukrainian Publications Cooperative, Inc.

ЗАМІСТЬ ВСТУПНОГО СЛОВА

СОФІЇ ВІТАЛІВНІ ТОБІЛЕВИЧЕВІЙ

жмуток спогадів на її свіжу могилу

В жовтні 1953 р. померла в Києві Софія Віталівна Тобілевич, доживши глибокої старости, бо 94 року свого трудолюбивого віку.

Вістку про смерть довголітньої діячки української сцени й заслуженої громадянки, людини шляхетного серця, дружини одного з корифеїв українського театрального мистецтва, Івана Тобілевича (Карпенка Карого), сприйняв кожний, хто знав її, з глибоким смутком. З жалем згадують Покійну й Українські Січові Стрільці, вона бо належала до тих земляків Наддніпрянської України, які так сердечно вітали їх в 1918 р. і, до кінця побуту УСС-ів в Україні, вдержуючи з ними тісний зв'язок, ділили їх смутки й радощі.

Тому теж я уважаю за потребу моого серця вшанувати память Покійної, бодай цим жмутком спогадів, замість квітів глибокої пошани на її свіжу могилу.

Вліті 1918 р. всі формaciї УСС-ів зосередилися були на Херсонщині біля Єлисаветгорода, в селах: Масляниківка, Іванівка, Грузьке. В тій окопниці був саме хутір Тобілевичів „Надія”, а біля нього могила Карпенка Карого. Ясно, що кожний

із наших стрільців уважав своїм обовязком поклонитися тіням славної памяті драматурга. Звичайно в неділі їздили туди гуртками УСС-и і всіх їх з відкритим серцем вітала дружина письменника, вгощуючи по княжому. Софія Віталівна жила там зі своєю старенькою, 82-літньою матір'ю, Анною Ксаверівною. Була там на феріях і дочка, Марія Прорхова з двома синами гімназистами та мати Леся Курбаса. Господиня дому не вдоволялася нашими одноразовими відвідинами, а зобовязала нас бувати частіше. Але ѿ нам було на хуторі добре, в цій сердечній атмосфері. Ми з пістизмом слухали розповідей Софії Віталівни про життя Карпенка Карого та про всі ті труднощі, серед яких доводилось промощувати шлях українському театральному мистецтву, коли над Україною повисло важке прокляття царського указу з 1876 року. Деякі з нас, старші віком, мали змогу бачити в Галичині 1905 року Миколу Садовського з Марією Заньковецею, захоплювались їхньою грою та відчували невимовний чар великого мистецтва. Тепер нам було цікаво почути якнайбільше подробиць з життя тих пionерів рідної сцени, що несли духову поживу землякам, якої під варварським московським режимом не можна було найти в книжці.

А дружина Карпенка Карого була не тільки гідною партнеркою свого чоловіка на сцені і в пері, але ѿ неабияким мистцем в оповіданні. Тож не диво, що ми нераз, заслухані в її слова, і не счулися, як минула північ та запіяли на хуторі треті півні. Нам жалко було покидати гостинні пороги Софії Віталівни, хоч блідий досвіток заглядав у вікна.

Хутір „Надія”, у якому жив і творив Іван Тобілевич, був немов заповідник-музей. Все в ньому залишилось так, як за життя письменника. Він тонув у квітах, опоясаний зеленим садком; на краю, де садок кінчався, блистіли води рибної саджавки, викопаної руками дбайливого господаря. За хутором починається степ. Із нього заносив вітрець пахощі степового зілля. На степу в сусістві було ще декілька хуторів. Селяни, власники тих хуторів, любили Тобілевичів, а Софія Віталівна жила з ними в сердечних взаєминах.

Кабінет Карпенка, з бібліотекою, стояв нетронутий людською рукою. Зберігала його Софія Віталівна, як святощі. На стіні висіла бандура Тобілевича, над бюрком його портрет, роботи Фотія Красицького. З нього, немов живий, виглядав Карпенко Карій. Дивився добрячими і розумними своїми очима і мимохіть відчувалося, що тут вітає Його дух та переносить вас у минулі часи пionерської праці Старицького, Кропивницького, Лисенка і тих трьох рідних братів: Карпенка Карого, Садовського та Саксаганського. Кабінет був прибраний з великим мистецьким смаком і в українському стилі. Яка втрата для української культури, що цей „Музей Тобілевича” пропав безслідно. Сталося це під час нападу махнівців, восени 1918 р., зараз таки по виїзді УСС.

І хто міг передбачити, що після цього погідного й радісного літа прийде така сумна осінь: коли УСС виїдуть ненадійно з України, а хутір „Надія”, де стільки пережилося прегарних хвилин, буде знищений разом з цінними памятками, і Софія Віталівна опиниться в жахливих умовинах.

Після нашого виїзду з Єлисаветградщини зв'язок з Софією Віталівною був перерваний. Ми не знали, що з нею сталося. Аж зимою 1919/1920 р. вона дала про себе знати. Я жив тоді у Винниці і дістав листа від Неї за посередництвом одного УСС-а. В тому листі Софія Віталівна жалілася, що живе в Києві з хворою матір'ю у великий нужді. Мені вдалося роздобути 4 пуди харчових припасів і довіреним УСС-ом переслати їх у Київ. Небаром прийшла зворушлива подяка від Софії Віталівни за цю поміч.

Мені й на думку не приходило тоді, що і я найдуся у великій потребі та що Софія Віталівна стоприцею віддячить мені. Восени 1920 р. доля кинула мене у Київ на довший побут, де я став на працю в Губнаросвіті. Туди належала й Софія Віталівна, як артистка театру ім. Тараса Шевченка під режисурою Л. Курбаса. Ми стрінулися зараз по моїм приїзді, але ця зустріч не була вже така радісна, як колись, на хуторі. Софія Віталівна розповіла мені про страшні події після нашого виїзду. Хутір пограбувала її знищила банда Махна. Один махнівський бандит хотів розстріляти стареньку матір Тобілевичевої, але вона закрила її собою, на колінах благаючи пощади. Бандит пощадив матір, але Софія Віталівна захворіла на нерви. В Києві жила з матір'ю, яка рідко коли покидала ліжко. А часи були неспокійні. Ночами впадали до помешкань міліціонери, нібито за реквізицією якоїсь дрібниці (ложки й вилок) та при тій нагоді грабили, що їм попадало під руки. Також большевицька ЧК робила нічні ревізії, шукаючи „бандитів-петлюрівців”, або провірюючи особисті документи. Кияни жили постій-

но у трівожних настроях, напружені нервів і тому Софія Віталівна запропонувала мені перейти до Неї на кватиру, щоб було кому захистити її. Таки того самого дня я перейшов на Маріїно-Благовіщенську вулицю (ріг Тарасівської), до мешкання Софії Віталівни.

Життя киян під матеріальним оглядом було тієї зими більш ніж погане. Харчі купувалося тільки на т. зв. Євбазі (Жидівському базарі). З платні радянського службовика — 4,000 рублів у місяць — можна було скромно вижити ледве один тиждень. А Софія Віталівна мала дві особи прокормлювати. Тому вимінювала дорогу свою театральну гардеробу на харчі: мала оригінальні жіночі одяги усіх наших земель вкл. з Галичиною і то з найдорожчих матеріалів. Такою ціною Вона вдержуvalа при житті себе й матір. Я міг вкладати в домашній бюджет тільки мою заслуженнину, бо нічого не мав до заміни на харчі. Але Софія Віталівна ввесь час ділилася зі мною, як з рідним, останнім шматом хліба.

Струму ні газу не було. Мешкання освічувалося каганчиками, з полумінню величини горішка, і при ньому приходилося цілу зиму читати й писати. Топливо можна було дістати тільки за одніння. Софія Віталівна одержала за чудовий гуцульський сердак 2 фіри дерева; ми зложили його в прийомній кімнаті, як дорогоцінний скарб, і воно вистачило на цілу зиму.

Менше щасливі самі рубали дерево 12 верстов за Києвом і привозили малим візочком. Так робили тоді всі наші професори університету, письменники, мистці, взагалі всі інтелігенти.

Цікавою особою була старенька мати Тобілевичевої, Анна Ксаверівна. Її лице було вкрите тисячами дрібнєсенських морщинок, очі веселі, живі. Мала чудовий дар оповідання. Коли їй надокучило лежати, просилася до стола. Тоді ми з Софією Віталівною приводили її на канапу, обкладали подушками і вона забивала собі час грою у старомодного преферанса. В грі була дуже амбітна; раз обурилася на мене їй дочку, коли ми хотіли грати їй на руку. Вона заповіла „простих чотири”, але ми помітили, що вона мусить „лежати”. По двох наших ходах „на руку” вона зараз же зорінтувалась; кинула карти на стіл і сказала: „Я не потрібую вашої ласки! Я бачу, що мушу лежати, а ви хочете зробити мені присміші! Не хочу з вами більше грати!”

Не було іншої ради: ми перепросили старуху і тоді вона погодилася грати далі.

Анна Ксаверівна походила з чиншової шляхти, з Уманщини. В часі повстання гайдамаків її рід був одиноким польським родом, який повстанці пощастили за гуманну поведінку з селянами. А коли прийшли польські військові суди (в Кодні, на Волині і по цілій Правобережній Україні), в домі предків Анни Ксаверівни переховувалися два повстанці гайдамаки; один називався Западенко, імені другого не тямлю. Також пам'ять про трагедію Марії Потоцької (героїні поеми Мальчевського) довго вдержуvalася в роді Анни Ксаверівни, бо батько її Ксавер Сєраковський, був головним лісничим Потоцького. Анна Ксаверівна була два рази одружена; перший раз з Віталієм Дідковським родом з Полісся (з села Недашкова к. Овруча), дру-

гий раз з Йосипом Пілецьким. З першого подружжя було дві дочки; старша з них була Софія Віталівна. Коли їй було три роки, батько вмер від запалення легенів, якого набавився в севастопільській кампанії. Вітчим брав участь у повстанні поляків 1863 р. Він просидів три роки в тюрмі, а по виході на волю ніде не міг найти праці і рідня жила у великий нужди.

Софія Віталівна пише про свою молодість в автобіографічній записці:*

„Тяжкі настали часи для рідні нашої, які тягнулися довго-довго. Ми блукали по Україні, шукаючи праці і пристановища; жили нужденно. Опіріч читати й писати, нас дітей не могли нічого більше навчити. Ми змалку брали чужу роботу і заробляли шиття — хто що давав. Про духові радості науки, культури не було як думати. Тяжко й сумно це все згадувати і забути трудно безпрозвітно прожиту молодість у вічній боротьбі за марний шматок хліба.

Працюючи так по селах, де я провела все дитинство й молодість як справжній пролетарій, я мала змогу близько знайомитись і ріднитись з селянством, з долею і життям українського народу, заучувати його пісні й побут — і в цьому лиши знаходила радість та розвагу. А коли подумаєш над своїм минулім, то стає ясно, що це була жива школа народного життя, яка потім стала мені в пригоді на сцені українського театру.

Перша моя служба, коли я мала вже 18 років, була в родині Міхальських біля дітей. З ними я з

* Записка зберігається в одного УСС-а.

українського села Старих Мостів переїхала до Києва, на Лукіянівку, де жили тоді літом рідні двох проводирів українського театру, Старицького й Лисенка, з якими я незабаром познайомилася, і це мало рішаюче значення для моого майбутнього. Мій сільський, нешліфований голос не здався страшим великому знавцеві народної музики і за його допомогою мене прийняли до хорової партії, на дуже скромну посаду хористки. Але ж ця посада давала право зараховувати себе складовою частиною великого артистичного гурту українського театру, а цей театр мав на меті возвеличити обездолений люд, це ж все, про що мріялось від дитячих літ, до чого рвалася душа.

І пішло життя, повне діяльності в розвиванні себе й своїх професійних здібностей. Зустріч з корифеями української сцени, їх чаруючий вплив на молодь, на громадянство, новий, незнаний світ мистецтва з його величною красою і глибинами людського почуття кривд — неодну захопила душу, не в одного попалила мости! Про це неможливо говорити з протокольною видержкою і спокоєм. В перші роки свого існування український театр, як побідна армія, завоював усе навколо. Служити йому було для всіх нас великим щастям”.

На цьому вривається цікава записка Софії Віталівни.

Мені рідко доводилося бачити в житті стільки любови дочки до матері, як у Тобілевичевої. Вона сама була бабусею двох дозріваючих юнаків, а до своєї матері ставилася з надмірною любовлю та ангельською терпеливістю, дарма, що ця мати бувала

деколи досить прикра, з причини недуги й недостатку дома.

В навечеря Щедрого Вечора я, вернувшись з праці, застав Софію Віталівну з опухлими від плачу очима. На мій здивований запит, що сталося, почув я відповідь, що мати вмерла зовсім несподівано. По сніданку в ліжку, просила, щоб зачесати її, бо чогось дуже спляча. Софія Віталівна виконала бажання матері й уклала її на сон, а сама сіла до стола писати. Мати ніколи не спала довше, як 10-15 хвилин. Але цим разом минула ціла година, а мати не пробуджувалась. Софія Віталівна підійшла до ліжка, а мати вже холодна. Дуже побивалася за покійною матірю добра донька, при цьому турбувалася, що не зможе виконати останнього бажання померлої, щоб її ховав католицький священик. Софія Віталівна була в польського католицького пароха на Васильківській вулиці, але він зажадав 4,000 рублів тільки за похорони, погребення домовини під час переїзду вулицею коло костела. Такої суми Софія Віталівна не могла дати; цеж її ціломісячна плата. Тоді я порадив звернутися до українського католицького священика о. Щепанюка і сам пішов до нього з одним УСС-ом, Семеном Ткачівським. О. Щепанюк погодився поховати Анну Ксаверівну, без ніякої заплати за свій труд.

В дні Богоявлення, коли відбувалися похорони, випала чудова погода. Ми йшли з відкритими головами аж на Байковий цвінтар, яких 6 верстов.

Важке було тоді життя під большевицьким терором. Але в домі Софії Віталівни я пережив багато гарних хвилин. Вона мала добрий грамофон

і повну збірку платівок Державної Капелі Кошиця; ми могли доспочу насолоджуватися тими домашніми концертами. Деколи заходив у відвідини старий друг Карпенка Карого, Володимир Дурдуківський, директор Трудової Школи ім. Тараса Шевченка, або дочка Софії Віталівни, Марія, що вчителювала тоді в цій школі. Навіть під час революційного хаосу і матеріальної скруті, культурне життя йшло повним ходом. Софія Віталівна мусіла щотижня виступати 2-3 рази на сцені (окрім передполудневих репетицій) і тоді я все заходив з нею у театр, щоб по виставі спроваджувати її стрімкою, ховзькою Тарасівською вулицею додому. Я мав своє постійне місце в льожі для членів театру. Тоді я бачив більше, як двадцять разів, „Гайдамаків” у постанові Л. Курбаса і завсіди виходив після вистави з однаково сильним враженням.

В ці важкі для України дні, серце Софії Віталівни билося в один ритм із серцями всіх київських патріотів. Разом з іншими Вона скривала в себе перед ЧК діяльного члена партії СР, Гризодуба, якого большевики хотіли втягнути в процес бувшого прем'єра Голубовича. Гризодуб мав у місті 17 кватир, ночував кожної ночі в іншому домі. Якщо прийшла черга на Софію Віталівну, стукав умовленним знаком у двері, і ми вносили складане ліжко для нього. Ранком, до схід сонця, схоплювався і вибігав на вулицю, де почував себе найбезпечнішим. Прикро було дивитись, як людина, немов звірина гонена собаками, раз-у-раз деінде шукала захисту.

Бували в нас і галичани: І. Андруш та М. Опока (члени Головного Повстанчого Штабу), О. Па-

ліїв та інші. Одного разу, з'явився сотник І. Ч., пе-реодягнений по селянськи, у старім витертім кожу-сі, такій же шапці, з ріденькою борідкою. Я не піз-навав його, аж доки він не вимовив свого характери-стичного „р“. І. Ч. приїхав на документ тира-спільського Відділу Наросвіти, ніби по книжки, а насправді прибув з-за кордону, щоб вивезти з Чер-нігівщини стрілецький скарб і свою суджену, що жила в Києві. Я мусів помогти йому в одержанні докumentів на подорож у Чернігів і для його судженої до Тирасполя та дати книжок для тира-спільських шкіл.

Не хотячи наражувати Софію Віталівну на не-безпеку, я спітав її, чи не має застереження проти цих небезпечних відвідин у мене; але Вона не про-тивилась, — навпаки, щирою порадою помагала нам.

Сотник І. Ч. був у мене декілька разів. Він за-пропонував мені приїхати на Різдво до Тирасполя, і ми вийдемо разом у вільний світ через Румунію. Але я не міг дістати ні відпустки, ні документу на дорогу, тож нескористав з тієї пропозиції, хоч як прагнув на волю.

Під час Пасхи 1921 р. я був у брата Йосипа в Черкасах, і звідтам привіз від доброї мами Ліпи великого гостинця у виді запасу харчів. На них ми з Софією Віталівною прожили один тиждень, як магараджі.

Під весну, ставало тепліше і була змога жити у великій кімнаті, з балконом до Маріїно-Благо-віщенської вулиці. До нас перейшов тоді на меш-кання Омелян Паліїв. Стало нам відрадніше жити, але з харчами приходилося важко. Софія Віталівна виміняла вже все, що могла, зі своєї цінної гар-

дероби. Ми були щасливі, якщо вдавалося роздобути дещо пшона й чорного хліба.

Одного дня я застав Палієва в небувалому гуморі: він найшов мої старі військові камаші, та вимінявши їх на пшону, зварив кашу та поділив її „по щирості” на три порції, свою з'їв, а мені і Тобілевичевій залишив на кухні.

Життя у Києві ставало нестерпним. Софія Віталівна не мала вже сил змагатися з недостатками, Вона вибиралася в Білу Церкву, до небоги, що працювала у фабриці цукру. Небога запрошуvalа тету до себе, бо там ще можна було жити. Тоді і я вибирався у мандрівку, щоб видістаться якось за кордон. Софія Віталівна благословила мене, як рідного сина, на цю більше ніж ризиковну подорож. Сама залишилась, щоб випити чашу горя, аж до дна, разом із синами рідної землі, що Вона її так любила.

Нехай же їй сняться у могилі і ті рідні гости з Галицької Землі, які зберігають її по нинішній день у серцях, а яких Вона так тепло згадує у своїм спогаді.

Д-р Н. Гірняк

СОФІЯ ТОВІЛЕВИЧ

РІДНІ ГОСТИ

Цей спогад, друкований уперше 1920 р. у Львові, започаткував свою появою видавничу діяльність „Червоної Калини”, тепер він появляється вдруге як присвята сл. п. Авторці та 40-літтю виступу УСС.

В уяві минулих літ розстеляється широкий простір степової України у весняну добу. Села в повнім розцвіті весняного вбрання. Садки заквітчані білим маєвим цвітом, поля зелені, лани веселі. Тільки степовий вітер шумить невеселу пісню, припадаючи до землі: „Де поділись люди?.. Чого порозбивані села... порозвалювані церкви... зруйновані двори й економії?...”

Сумна була весна на степовій Україні в 1918 році й сумні події. Народ збаламучений розбишацькими ідеями з півночі, творив своє темне, хижакське діло: палив, грабив, руйнував усе до щенту, навіть і вбивав...

Скінчивши, отямився, що накоїв... І тут у кожній хаті, в кожній сім'ї почався судний день... Старші — батьки й матері, які не спочували грабіжницьким учинкам дітей, не хотіли приймати до хати награбованого добра, докоряли, і в селах счнився страшний заколот. А коли прийшло чуже військо, щоби дати лад у краю, та стало порядкувати вогнем і мечем, то перелякані селяни цілими

селами втікали у світ за очі, ховаючись по хатах і лісах від неминучої кари. Деякі залягали в буйних хвилях жита та звідтіля робили випади на проїзді же дорогами чужинне військо. За це цілі села стерти були з лиця землі гарматними стрільнами; разом із жінками, дітьми та всім живучим...

Про такі події, одні від одних страшніші, доводилося що дня божого чути від селян, моїх сусідів, які в страху, з дня на день, дожидали теж страшних гостей, страшної кари... І коли хоч десята частина було правою з того, що оповідали, то було ясно, що для України настали пекольні часи... Під впливом тих страховищ не хотілося жити, не хотілося на світ божий дивитись... У безнадійному тому становищі був пропав навіть страх смерти...

Хутір наш стоїть край села на долині. На пригорку, на сільському цвинтарі, видно могилу Івана Тобілевича під білим величезним хрестом... І напевно завдяки тому маленькому горбочкові, обмінув нашу оселю той бушуючий потік загального знищення, що зруйнував усе навколо... Це було якесь чудо, бо й у нашій оселі, як і в кожнім господарстві, було-б що взяти й чим поділитись... Але треба сказати, що пам'ять Івана Тобілевича жива поміж людьми, і що на передодні грабунків, громада зі сусідних сіл зробила присуд, щоб хутора Тобілевича не зачіпати, бо Тобілевич був для них „мов рідний батько”. Характерно, що вже ше другий аналогічний присуд громади, від революції 1905 року, випав на долю нашого хутора... Входить, що під опікою села, я і моя рідня проживаемо до нині.

Наші селяни теж не сиділи, склавши руки в часи загального розгрому: багато зруйнованих панських будинків світить до нині пустими стінами й обгорілими коминами... Тож коли до нас прийшла страшна чутка, що й сюди йде чуже військо на розправу, — жах обняв усі села... багато повітало куди очі несли.

Був гарний весняний день; сонце лагідно всміхалося з неба. Прибігає до мене знайомий селянин, Яків, і каже знервованим голосом: Софіє Віталівно!, чи нема в вас лишнього „Кобзаря”... У мене був, та діти подерли, граючись. А тут таке діло: віз я вчора якихось офіцерів, що приїхали на закуцюю. Дивне диво: балакали по нашому, розпитували, де тут могила Тобілевича... і питали, чи маю я „Кобзаря”, і чи я читаю українські книжки... То я їм сказав, що маю „Кобзаря” і принесу... Дайте, пані, будь ласка... Та ще я вам скажу, що це зовсім не ті, що нас ними лякали: не мадяри й не германці... а це кажуть, Україна, наша Україна йде сюди... чусте пані?.. Мені аж чудно було їх слухати. Вони кажуть, що вони українські січові стрільці... Відколи померли Іван Карпович, я вперше чую, щоб хто з людьми так балакав... Самі побачите, вони й до вас збираються...”

Яків зворушений, сміється, а на очах у нього слози. Але поки ця вістка розійшлася по селах, люди, почувши, що густими кольонами суне зі залізниці військо, поховалися по льохах, по ярах, доживаючи судного дня... Одні лише баби, дівчата та діти, що страху не мають, залишились дома: що Бог даст... і в віконце виглядають... Ось-ось вже вони... Йдуть широким шляхом степовим і

в село повертають... Хто вони?.. Обличчя несуворі... в очах привітні, хто це?.. Які то стрічки жовто блакитні мають; що це за пісня розлягається дужим, могутнім хором?.. Слова не чужі... слухайте...

Гей видно село, широке село, під горою...

Та це-ж наша пісня... наше військо... наші прапори українські...

Пройшли, а за ними друга, й третя батави.

Пройшли... І враз стало пусто й сумно за ними... На другий і на третій день проходило ще їх скілька відділів і почали розташовуватись по сусідніх селах. А народ ждав, придивлявся до нових гостей... Села Грузьке, Іванівка, Карлівка, Масляниківка, Олександрівка й багато інших прийняли в себе веселу, жваву, співочу стрілецьку громаду... Прийняли, бо мусіли, зі страхом великим, з їх отаманами, сотниками, четарями, хорунжими, з обозом і боєвою муніцією. Ті зажили в продовж усього літа мирним, дружнім культурним життям, не наче з роду не було грабителів...

Послані сюди, щоб нещадно карали винуватців, стрільці замість того помагали людям загоювати ті рани, що темний люд завдав собі й усьому краю... Покути й кари за всякі провини тільки в снах лякали тих, хто почував гріх за собою... Людей не брали на допити, а поводилися з ними, як з нерозумними дітьми, що в незнанні своєму не відають, що творять...

Зорганізоване в одно ціле твердою дисципліною та спільним життям у продовж світової війни, Українське Січове Стрілецтво, роздивившись навколо, взялося негайно до праці. Незабаром се-

ред селянства розійшлися чутки одні від одних чудніші: вони вчать... вони лікують... вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим... За все платять... Поводяться по-людськи... Позаводили крамниці, дають селянам світло, роздають книжки... Щось нечуване робиться, відколи світ світом!..

І справді — чудне щось почало діятись, а особливо в психольогії й душі селянина... Селяни, які в силу історичних причин, у добру душу не вірять, які в кожнім інтелігенті бачать лишеного ворога, і тут шукали — та не знайшли в цих людях неправди й лукавства проти себе... І врешті здались. „Добрі люди. Хороші люди... Таких би нам більше, то не було б цього, що тепер котиться...”

Були три речі, якими новоприбувші з'єднали собі народ: учили, лікували й розважали... Не годували, бо в нашого селянина досить хліба, а розважали... А розвага для села в ці сумні часи, коли людина часто в розладі зі самим собою не знає, куди дітись, і другим злочинством заглушує перше, — розвага в ці часи більше має значення, як хліб і награбоване добро...

З прибуттям сюди Січових Стрільців затихли по селах пяні оргії та бешкети, затихли напади, злочинства та сваволя, замовкли дикі сварки та вистріли. Натомість лунали стрілецька пісня та веселий сміх дівочий...

Під проводом старших, з участю знавців свого діла: артистів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, світляні картини, концерти, театральні вистави й народні гулянки. Було створене спільною працею ве-

лике діло культури, що зацікавило й привабило до них усю околицю.

Що це за чорний величизний будинок на широкім, сільськім майдані, що світить величезними в стінах дірами й неначе мертвими очима лякає малих дітей, а всьому селу надає такий понурій вигляд?... Сумний це будинок і сумні про нього згадки в народі. Цей будинок, що домінує над усім селом, збудований з міцного каменя, протрівав століття, залишився тут ще з часів славнозвісного пана Аракчеєва. Казарма та разом і тюрма містить у собі все, що потрібне було для душі й тіла тодішнього селянина... „Воснне поселення” було тоді скрізь заведене по степовій Україні, і в цьому будинку учили військової муштри й дисципліни. Але все не вічне на цьому зрадливому світі, вічна тільки слава... Стіни почорніли від дощів і непогоди, дах розвалений від степових бур... Навколо мерзота й запущення. Гадюки, жаби та павуки виплоджувались там здалека від людських очей. Та ще літом пастушки заганяли туди в полуночі череду... Яка ж магічна, чародійна сила перетворила цей пустий майдан, цей понурій, сумний будинок у яскраву, радісну, живу картину? Прибраний, посипаний жовтим піском майдан, заквітчаний гилями дерев, оповитий вінками степових квіток, дім зі жовто-блакитним стягом на вершечку. — Що це?.. Колишня тюрма, — чи храм українського мистецтва, піднесений на руїнах деспотизму?.. А людей скільки?.. Пани, селяни, військові, жінки, діти, молодь. Мало для всіх місця в середині. Майдан цвіте людським натовпом, як луг квітками. А діти обліпили всі щербини в мурах, як горобенята свої

гнізда. Що їх цікавить тут, цю селянську й панську громаду, що зібралися сюди з околичних сіл і з города? Чи отої прapor жовтий угорі, блакитний доЛом, що сяє на сонці, якого тут з роду не бачили?.. Чи портрети Тараса й Богдана, на кону вінками та стрічками перевиті?.. Чи звуки гимну: „Ще не вмерла”, що ллються з кону дужою хвилею, виконані спільним хором і оркестрою стрілецького гурту?.. Чи українське слово пориває їх душу, що в усіх на лиці здивування і радість і слози?..

— Де я?.. у колишній тюрмі, в пустці, що лякала мене, як чорний привид минулого, — чи в храмі краси, артизму й відродження духа?.. Любов і талант перебудували цю казарму на храм мистецтва.

Які думки, які порівняння встають у душі, в мозку під впливом оточення, впродовж художньої декламації, „Каменярів” Франка або нових галицьких пісень... Чи сподівалася ти, наша нещасна, підяремна степова Україно, небом і людьми забута, чи сподівалась ти коли-небудь у своїх селах, у понурих цих мурах вітати таких талановитих гостей?.. Учителів... Братів... Що прийшли сюди з єдиним лиць бажанням — не карати, а все, що людина має найкращого — серце, талант, знання — усе віддати на послугу тобі, рідний краю... рідний народе... Я почувала це так яскраво, як і всі приявні, бо духа не спиниш... і слози мимоволі текли з очей.

Селяни з великою охотою бували на всіх стрілецьких виставах. Од народу голці не було де впасти, атиша впродовж усіх дій, неначе в церкві.

Комедія Франка — „Учитель”, величезне зробила враження на сільського слухача. „Сватання” і „Пошились в дурні” — загальний сміх, „Невольник” витискав слози. Не так ще погано з людською душою, коли вона така чула та вражлива на красу й людське страждання.

Доречі пригадати треба, як театр зближає і єднає людей. Тут на цих виставах, усі — і пани й прості селяни — були неначе знайомі й рівні. І не почувалось поміж тими двома клясами ніякої ворожнечі... А це як дістється в часи, повні зненависті, недорозуміння й обопільної кривди...

Всеобнімаючий дух людськості, рівності й широкого братерства, справив це чудо. Хоч як розбещено людей по селах останніми подіями, але дух ладу й законності, заведений у Стрілецтві, та ширі й справедливі до всіх відносини, заімпонували народові. Славоля затихла, злочинства не було, а старі гріхи остались не розслідуваними. Та й навряд чи коли діждуться своїх безсторонніх суддів.

— А на мене вже почались скарги й доноси, — казав мені один з отаманів Стрілецтва, — що я занадто слабий для тутешнього селянства... Та на мою думку, в такі виключні часи повинні бути виняткові відносини, бо лихого злом не навчиш, а ще більше роздратуєш. Та й кожне зло не на одиницю лиш, а на все суспільство падати повинно. І так мушу тут ляvірувати поміж принципом і відповідальністю перед „висшими сферами” за своє тут поводження а на ділі бачу, що я не помиляюся...

І справді, — люди зразу якось підлягли владі новоприбувших і не ставили жадного опору, новим запровадженням, зрозумівши, що вони не йдуть на

шкоду народові. Між іншими взяті були під урядову опіку Стрілецтва всі парові млини в околиці, в яких експлоататори наживались і безконтрольно грабували народ. Була унормована плата за мливо та встановлений однофунтовий відсип з кожного пуда зерна для роздачі бідним удовам і калікам. Народові дуже це вподобалося і всі без протесту віддавали свою лепту.

Доступність і відсутність гордости старшин зробили їх швидко такими популярними серед селянства, що до них посунули люди за порадою в усіх своїх бідах і життєвих пригодах. Так народ оставлений сам собі в темряві, радій, коли йому хоче допомогти. Хату, де жив отаман, що неділі зрання обступали селяни різного віку і з усякими важними справами, в яких прохали поради й суду... Смішні між іншими були справи, які теж треба було полагодити, і про які сміючись оповідали люди: „Молодиця покохалася зі стрільцем і не хоче жити з чоловіком, а він мороочить голову отаманові: „Помиріть нас ізо жінкою...” Та той за сміявся, та й побалакав з ними, дав їм обом по чарці випити, сам випив, звелів їм поцілуватися та йти додому... А стрільця, щоб чужих жінок не зводив з розуму та з праведного шляху, посадив на сутки до арешту”. Чи цей присуд правий і скорий був признаний усіма сторонами, і на як довго — не відомо... Але громадська совість була заспокоєна й діло кінчалося миром. Тому подібних скарг і судів на воловій шкірі не списати, бо наш народ любить судитися й миритися і часто прощає на суді і запеклому свому ворогові. Треба тільки вміти щиро ввійти в душу кожної людини й уміти промовити

до неї нелукавим словом. Безперечно, це знання душі простого народу відоме проводирам Стрілецтва, бо без нього не могли б вони вести за собою тисячів молодих сільських юнаків, що покинули все й пішли за ними.

Хоч це був мирний час, час відпочинку після кривавих боїв, але праця в Коші й у Вишколі кипіла, дисципліна й порядок у всіх складних частинах і урядування — зразкові. Бо ж без війська не має держави, а без карності немає війська — кажуть вони. Проте, дезертирства в Січових Стрільцях не видно, навпаки, — все більше й більше нових юнаків прибуває зі села і міста.

Надзвичайно цікаві й характером, і своєю оригінальною творчістю видання стрілецької літератури. Я в перший раз у житті мала змогу познайомитися з літераторами та з їх колективними літературними збірниками. Збірник оповідань „Червона калина” — девіз стрілецтва і „Кривавим шляхом Українських Січових Стрільців” — містять твори повні літературної вартості й глибокого трагізму поруч веселих жартів і гумору.

Видатною рисою майже всієї української січової громади, поруч з її високою культурністю — це людяність і ніжність почувань. Хто б міг думати, що вони загартовані в боях, і свій шлях від Карпат аж до Дніпра полили чужою і своєю кровю? ..

Оцяж людяність і готовість іти на поміч усякому, хто її потребує, зробила їм щиріх друзів серед усіх верств громадянства, з якими вони стикалися. „Вороги на позиції, а тут ми всі люди — українці, москалі, поляки, чи жиди...” Тим то познайомившись зі всіма колами місцевого суспіль-

ства, де тільки могли, провадили українську ідею, а завдячуючи своїй інтелігентності, своїй артистичній вдачі, з'єднали собі масу прихильників серед мушин, не кажучи вже про жінок . . .

Загула вулиця, де проходило стрілецьке військо . . . Ожили степи від забутих згуків стародавньої пісні, зашуміли прaporи й воскресла, ожила слава козача . . . І не одно зітхання, не одна щира думка, не одна щира слізоза пішла слідом за ними . . .

Ожив і заяснів наш хутір духовою радістю після довгих років самітності й забуття. Могила письменника, своїми й чужими забута, зробилася другою Меккою для культурних визнавців і приклонників його таланту. Родина письменника, що в цьому степовому закутку проживала самотно, здалека від людей і світа, зробилася центром уваги й піклування всіх січовиків. Чутки про могилу й хутір розійшлися поміж усім Стрілецтвом і мало не всі представники культурної Галичини мали за свій обовязок побувати на могилі й на хutorі. Вперше від смерти Тобілевича, прийшов на цю могилу такий великий гурт молоді . . . У перше полилися над могилою звуки народнього гимну . . . Бо через усякі причини імя письменника в Галичині далеко більше відоме й шановане, як у нас на Україні: — Там діти з молоком матері цю пошану й любов до серця приймають, а школа й життя це почуття ще більше викохують і усталюють . . . Тим то імя Тобілевича стоїть там поруч інших славних, якими має право пишатись українська культурна громада.

Після смерти „отамана сцени”, що вів свій артистичний гурт до культурної праці за признання

прав для свого народу, — тут у цій хаті, за столом цим у перше сіли отамани справжнього українського війська, що вели свої кадри на оборону тих-же прав, і прямували до тієї ж мети...

Вони, ці вірні слуги свого народу, що для рідного краю покинули свої села й родинні гнізда, вони відпочивали тут, у тому тихому захистку хутора, створеному думкою і душою артиста, вони відпочивали тут після важких бур і тернистого шляху... Не даремне розцвілися калинові алеї, рукою Івана Тобілевича саджені... Не даром виростав садок, у гору піднідмались тополі, цвіли квітки, а ставок оточив вінок кучерявих верб... Вони дали хоч часовий захист від світової хуртовини карпатським орлам, що боронили народ свій від сов, крюків і шулік...

Багато прекрасних слів говорилось під низенькою стелею хуторського дому, багато чудових пісень почули ми тут знову, багато незабутніх мрій про долю майбутньої України пронеслось по просторі широкого степу. І все минуло як сон, і розвіялось суворою дійсністю.

За чотири місяці пробування січовиків на Україні, ми всі бачили не будених людей, а якихось казкових лицарів, що задля високої ідеї, життя кладуть в жертву. Ми бачили всі можливі заходи, щоб збудити народ з вікового, камяного сну, щоб затлити в ньому вогник самосвідомості, національного й людського чуття. Школи, бесіди, театральні вистави, — все було енергійно й уміло проведено в життя покинутого інтелігенцією й забутого нашого селянства. І коли б не сила всяких супро-

тивних течій, цей закуток степовий, за рік — два зробився б культурним осередком України.

Засумувало Стрілецтво, покидаючи Україну...
Засумував народ. Пережилися тяжкі хвилини прощання. Події останніх проводів не мож згадувати без сліз... Провожали їх селяни з усіх сіл: верхами й пішки. Отаманові, якого селяни так любили, зроблено справжню овацію — в кілька-сот верхових, які зі своєї власної волі виїхали прощатись з отаманом і під звуки боєвого маршу проводили поїзд... Ще раз гукнула їм стрілецька молодь на прощання: „Ще не вмерла Україна” і „Червону калину”... Почулись промови; слози, все заглушив боєвий марш: „Слава, слава, отамане”, і гудки паровозів. — Один по одному почали довгою стрічкою відходити військові поїзди. А коли вже затихли останні звуки пісні й останній поїзд замаячів стрічкою сірого диму, то зробилося так пусто й сумно, як тоді, коли на вік минає щастя...

**

До дому верталися ми неначе з похорону. Тяжке передчуття гнітило душу. Степ надовкола здавався таким пустим і самітним, села такими сумними, хоча й заквітчані ще садками й густими стиртами хліба після гарного врожаю. Сонце заходило та своїм кривавим відблиском пожежі окутало небо й землю. У високості хмар видко було пролітаючий ключ журавлів, що прямували на захід та не швидко мали повернутись на Україну... Їх жалібне крукання наводило ще більшу тугу! Летить звідсіля все вільне, шляхотне, що красою цього степу було. Зникає та сила, що давала тим селам

зміст духового й культурного існування, залишаючи серед осиротілої людності жаль і сум, а на втіху — низку спогадів і необхідність тяжкої праці для потреб мізерного буденого життя. І все враз зробилось тут таке сіре — і небо і земля і люди... Навіть оці вільні птиці тікають, покидаючи нашу безщасну Україну, де незабаром заверюхами лютої зими будуть заморожені всі кращі почування в людських душах!.. Вони, оці вільні птиці прочувають запевне, що події, які тут мають статись, їм - синам волі, дітям рідного степу, не дадуть змоги жити спокійно, що дим пожеж і туман пролитої крові закриють їм світ сонця... що розпічнеться тут незабаром влада й панування хижакької зграї для якої не існує святыни, яка все ламає на шляху своїм, залишаючи за собою лише кров і руїни...

Отакі думки й сумні прочуття роїлися в душі, коли попрощавшися з січовиками, верталась я до свого хутора. Дорога, якою так часто відвідували нас рідні гості, здавалася мені якимсь пустим манівцем, без мети й значення, мій дім і оселя — сумною пусткою, а все мое існування від нині, таким безбарвним, темним і нінашо непотрібним.

Прочуття не забарилися. Що вважалось химерним привидом лиховістною марою, те стало реальною дійсністю. Спогади перебутого лиха злилися в один страшний образ, в одно загальне почуття тяжкої кривди, зневаги й жаху. Щоб захистити себе від божевілля, визивалися на поміч ясні спогади недавньої минувшини тай тим жилося. Як душі будилися знову перебуті й відчуті серцем враження, яких ані страховища життя, ані жах смерті — були, не всилі заглушити. Вставали помимо

волі та свідомості образи й порівнання. О, не так склалась би і сторінка степової України, як би дозволено було Січовому Стрілецтву тут залишитись! Не було б грабунків, руїн, пожеж і крові!

Думка летіла назад і переживала вдруге світлі хвилини, і на душі ставало ясніше.

Мій хутір стоїть недалеко того села, де розташувався був головний Кіш Січових Стрільців.

З нагоди наших близьких, сусідських відносин, я і моя радина мали змогу придивившись до тих відносин, як товариства між собою, так до оточуючої їх людності, завважати багато фактів і подій, які не часто бачити на віку доводиться, які свідчили, що люди, що складали це військо, перші ніж стали вояками, були вчителями, письменниками, артистами, а передусім були друзями й оборонцями прав простої селянської душі, заступниками свого народу.

Всі вони майже селянські діти, яким батьки їх хлібороби своїм потом і кровю цю освіту по школах і університетах здобували. Вони в Галичині агітували по селах, вибираючи послів до парламенту, організували т-ва „Січ“ у кожній майже селі й містечку, закладали „Просвіти“, артистичні гуртки й були дома тією силою, духовою силою, що оживляє, будить і веде перед усьому. Згуртувавшись в одно ціле під стягом і назвою стародавньої Запорозької Січі, прийшли на Україну, як сини до матері, до якої здавна тужили!.. І не для забави військових пригод, не для веселих з товаришами гулянок, і не для вояцької слави, але щоб віддати Україні все, чим багата душа запального юнака та збудити народ України з вікового сну й защеп-

пити в його душі перші парости людської і національної свідомості. Хто тут коли небудь на тому степу, відколи пани панами, цікавився життям народу?, бажав заглянути в його душу, збудити в душі селянина людські їй божеські почування?! Хто? — до цього часу? Чи не ті, що будували для нього шинки їй вязниці? Що мостили для нього єдиний вільний шлях, що веде на той світ?! . Хто тут, відколи світ світом, звертав коли увагу на стареньку бабусю, або на замурзаного, обідраного хлопчину? Хо тут коли небудь оточував похилу старість піклуванням і любовю, а ніжній вік дитячий ласкою і добротою? Стари, як непотрібні, в самотині дожидали віку — зимою на печі, а літом на призьбі, зятям і невісткам заступаючи часто світ сонця...

Якіж-то молоді юнаки оточують оті похилі, згорблені від тяжкої праці довгих літ постаті? Хто це закликає їх до себе в хату, ділиться чим Бог дав, напоїть і нагодує, і прислухається з увагою до кожного слова старенького дідуся, чи бабуні? В чиїх душах ота глибока старість збуджує любов і пошану до тієї життєвої подорожі по тернистому шляху, яку кожна оця людина лишає позад себе, наближаючись до могили? — Цеж вони, наші рідні гості — діти одної колись-то країни, яка розірвана політичними бурями на протязі цілих століть, змагає до духової єдності, щоб знову злитися в одну нероздільну цілість, як дві рідні душі, розлучені невблаганою долею.

А діти? Хто тут коли, oprіч матері, піклувався оцими маленькими пташенятами? Хто на степу напівдикім, де ані школі на своїй мові, ані жадних розривок дитячих не має? За щодennimi тур-

ботами та працею, часто в матінок часу не мав, щоб няньчитись із дітьми — і вони ростуть собі як дикі козенята, або як бурян у степу без ласки та привіту. — Коли ж прибули сюди січові гости, то на дітей, переважно на дитячий світ звернена була вся увага тих стрільців, що були шкільними вчителями в Галичині, і використано всі можливі способи, щоб селянську дітвому до себе приєднати. Способи ці, такі невинні та примітивні, як цукорки, бублики, а згодом і книжки, але при щирості й уміlostі того, хто давав, робили добре наслідки. В хаті, де жив бувший учитель галицьких шкіл М. бувало повно малого люду, а особливо щонеділі, коли тимчасовий господар цієї хати чомусь-то завсіди спроявляв свої іменини й частував малих своїх гостей ласощами й маленькими дарунками, а всім Миколам роздавав по срібній монеті, що робило всіх, маленьких Микол гордими зі свого наймення і вони поважно сиділи за столом на почесному місці разом із господарем.

Це подобалось дітям — і хоча для рівности на другому бенкеті шановані були вже всі Немиколи, але радість від цього для всіх була однакова.

Привіт і щирість, яка виникала зі справжнього почуття любові до дітей, не залишилась без відповіді; серця дитячі, як квіти до сонця, відчинялися на зустріч своїм друзям, які тут, у цім глухим степу, творили для себе неначе родинне оточення, живі інтереси, рідню, для України покинуту!

Тож недиво, що коли Стрільці не по своїй волі мусіли край наш залишити, то це було трагедією не для одної дитячої душі! Всі Миколи й Немиколи продовж довгого часу собі не нахо-

дили, зустрічаючи пустку там, де ще вчора було стільки чарівних для них несподіванок. як: музика, співи, театральні вистави, світляні картини та всі оті педагогічні засоби, якими користувались січовики, щоб хоч трохи розвіяти оту темряву, що на селі панувє.

Той примусовий виїзд був тяжким горем і для всього війська стрілецького. Кожен з молодих цих юнаків знаходив тут те, за чим тужив у постійних, з місця на місце мандрівках обозового життя, — знаходив і сердцем до нього прихилився. Тож сумували ті, що їхали й ті, що заставались.

Коли переносишся гадками в оте недавне минале, то серце окипає кровю зі жалю, що стільки було світлих надій на кращу будучину — і як сумно все скінчилось... А скільки могил стрілецьких по всій Україні розсипаних! І скільки молодого життя згинуло марно в кривавій оцій завірює!...

В той час пробування січовиків на степовій Україні, лютувала серед людності пошестъ гішпанки й забрала в могилу багато з них. В стрілецтві є пісня, яку скомпонував стрілець, з наболілого серця.

І в ній почувається глибокий жаль, незмірна туга за покинутим без повороту краєм, жаль за молодими зломаними крилами, серед розхвилюваного бурею моря! Ця пісня „Журавлі“ є заразом і похоронним співом, яким товариство віддає почесть памяті умершого товариша, проводячи його на місці вічного відпочинку. Того літа багато Січових Стрільців померло від пошесті, — то степи Херсонщини рясно прикрились їх могилами: люд Херсон-

щини відчував цей жалібний спів і, прилучаючись до жалібного походу складав зі сліз своїх останню данину честі над труною молодих вояків. Люди пам'ятають один такий похорон у Єлисаветі, коли ховали заразом кілька душ померлих Стрільців.

Уесь город ішов за ними, свої і чужі плакали, як діти, під звуки того душу надриваючого співу. І той стрілецький гурт, в більшому аніж звичайно числі, прибув на хутір і могилу Івана Тобілевича, наче інстинктивно бажаючи сховатись під широкі рамена цього хреста від бур і негод житейського моря.

Прийшли як діти до батька на рідну для них могилу зі скаргами своїми!.. Між ними був і молодий священик, що відправляв у городі обряд похорону. Був Дмитро Вітовський, — що, по розпаді Австрії, був першим галицьким міністром війни, були ще Л., К., Г., Т., М., і багато інших. Перший раз, за весь час пробування їх у нашій околиці я бачила їх такими сумними — зокрема звернули мою увагу два молоденькі хлопці, наймолодші либонь між стрілецтвом; — вони сиділи собі мовчки остронь, обнявшись із моїми внуками, мало що від них старші, з таким же ніжним, майже дитячим виразом лица, тільки тепер захмареним. То були два щирі друзі, що між стрілецькою громадою зрілих мужів, виглядали як дві ніжні, пречисті перлинки вкріплені у тверду скелю ґраніту.. Вони виглядали такими осиротілыми здалеку від своїх батьків, сестер і матінок. Хоча виявилось на великий наш подив, що один з тих хлопчиків був жонатий!.. Але покинув жінку і пішов битись за Україну. Як все це склалось — не знаю, але тут серед Стрілецтва, вони

обидва свою ніжною, щирою вдачею приваблювали до себе всі серця.

Т. і М. щирі друзі всіх селянських дітей, товарищі їх гулянок, бо й самі недавно зі шкільної лавки. В кожну хату несли вони зі собою радість і добре слово й були для всіх бажаними гостями.

Домінуючою рисою характеру всього Стрілецтва були життя, радість і веселість.

Песимізм і зневіра не мали місця серед тих людей, що, поставивши перед собою високе завдання, непохитно йшли до його здійснення. Перше, ніж прийшли в Україну, у героїчних боях на війні і зі своєю діяльністю у громадському житті, доказали хто вони, куди йдуть і за що змагаються.

Веселі були, не тому, що всеміхалася їм молодість і вабила чарівна весна життя, — але що вірили у святість і правоту свого завдання, і постановивши для Батьківщини вмерти, вміли яскраво й гарно жити, вміли вчинити зі свого життя чарівну казку; — а та відвага й байдужність, з якою зустрічали всяку загрозу смерти, чинила з них справжніх героїв довгу і чести. А хоча на вівтарі цієї прекрасної казки згоріло багато людських сердець та сліз жіночих і дитячих пролилось — тих всіх маленьких Микол і Немикол, проте, це не зменшило краси тієї близкучої, хоча й не довгої життєвої поеми.

Тепер, після цих майже двох років, коли стало мені відомим, яка доля Вас стрінула, серце обливается кровю, що багато з вас, дорогі мої гости, вже не має на світі!..

Пригадую завсіди й бачу ясно ваші постаті, не наче ми розійшлися учора. Бачу ваші ясні, життям ще не поорані обличчя на тих гулянках, що ви впо-

ряджували для всієї людності й разом з дітьми веселились як діти. Бачу вас сумними й поважними на могилі Карпенка Карого, бачу на хуторі за товариською бесідою, бачу вас на коні театру під час концертів і вистав, як виконуєте безсмертні твори Моцарта й Венявського! І в танку веселім я бачила вас, в гуцульському танку, то так же виразно уявити можу собі постаті ваші перед лицем смерти, в огні боєвім, з прострелиними грудьми, конаючих на піску кривавому Наддніпрянщини.

Де ваши могили?

Не пощадила вас куля ворожа, як не щадить вона нічого, що святе й чисте на нашій нещасній землі!

Колись то може безсторонній присуд історії запише імена ваші поміж героїв, величних борців за волю нашої країни!.. Колись то може і вдячне суспільство згадає вас і заплаче зі жалю над вашим так трагічно розтоптаним життям?..

А тепер ...

Слова безсильні, щоб з'ясувати сум і жаль, що огортає душу на згадку про жахливу кривду, яку заподіяла вам доля! ..

Куди тікати від страховищ нашого життя?

Де сковатись від пекучого болю і туги?

Серед дорогих тих могил, серце людини стає одним великим цвінтарищем, де поховане все, що було ясним життя промінням, його радістю і надією!.. І серед тієї безпросвітної ночі миготить один лише маленький вогник надії, що не все ще загинуло в Україні, що може ціною отих великих жертв,

ціною безвинно пролитої крові окупиться святе діло визволення нашого краю, нашого народу?!

**

Образи... образи... образи...

Коли згадаєш усе, що колинебудь доводилось читати й чути про стародавні традиції Запорозької Січі, то мимохіть родиться порівняння поміж тим давним військовим товариством і сучасною стрілецькою громадою.

В загальних рисах їх військової організації багато є сільного, тільки в більше мягких у культурних формах ті запорозькі форми виявляються. Головні основи й підвалини того лицарського ордену мають, без сумніву взірцем стару Січ. Ота безмежна любов до України, до волі, до народу, готовість для нього жити й умерти, байдужність до видимої смерті, братерські відносини до товаришів, безжурність і привітливість, терпеливість до всіх станів і кляс, у виконанні своїх обовязків, роблять їх справжніми лицарями без сказу й докору; — а коли додати, що кожен із них є ще й не абияким артистом-співаком, чи музикою, то не трудно повірити, що не одна в Україні за ними плаче, як це в одній стрілецькій пісні співається.

Суворі звичаї Запорозької Січі забороняли либонь козакам женитись. Тут же в цій справі не було таких твердих постанов, і коли хто небудь з воїків не дуже войовничого духа завважив, що розминувся зі своїм призначенням, покидаючи шило й дратву, або ковалський міх для військової слави, то з хвилиною, коли він зрозумів свою помилку, ніхто не спиняв його на шляху.

Бували випадки, що стрілець поцілений в саме серце стрілою Амора — здавався у вічний полон богині любови, але за це його ані судили, ані карали. Також бравим воякам не ставлено перепон і воїни хоча й поза сферою босвого вогню, на шляху своїм заквітчанім лаврами Гімена, зустрічали можливості іншої війни; хоч не кривавої, але впертої, з тещею, тестем, з дядьками, тітками, зовицями і ятрівками, а час від часу й зі жінкою . . .

Таким чином убував один не дуже хоробрий лицар, а селу прибув один хлібороб, швець, чи кравець, чим там уже Господь його наділив по професії.

Весілля відбувалось у Коші, весь стрілецький гурт брав у ньому участь, бояринів і дружок було як маку — і всім було весело.

Багато отак поженилось і осталось в Україні з жінками. Двох женилось у близькому від нас, селі — Новоселівці, один швець, а другий кравець, і живуть гарно.

Без сумніву, що тужать за товариством, за ріднією, за військовими враженнями, та жінка й діти — маленькі стрільчинята — не дають їм змоги й часу дуже сумувати й довго думати. Ремесло їх хоч не поетичне, але людям потрібне й шановане, бо швець, хоча сам без чобіт ходить, має право бути гордим з того, що все село ходить у його чоботах.

Стрілецькій молоді не трудно було познайомитися з молодими дівчатами й хлопцями в селах, бо розмістившись по хатах, допомагали господиням у хатній роботі й на полі, а ввечері збирались на сільському майдані, де співали, танцювали й весело бавились.

Хоч багато празників у святах і календарі, але в житті людському їх дуже мало. Такий червоним олівцем підкреслений день нічого не говорить серцю сільської людини... він не зміняє ходу буденого життя, часто люди не знають, що зробити з цим вільним від праці часом, самі не знають чого сердяться і до всіх чіпляються, щоб збити бучу та звести на сварку. По хатах найбільше у празникові дні, особливо після лишньої чарки самогону, тралляються всякі несподівані суперечки, непорозуміння, часто за маслянку й вишкварки одно одному осою лізе в вічі... Бо, чи не даремне народне прислів'я каже, що: „Бог дав свято, а чорти сварку та бійку”. Кажу до цього, що побут на селях прогнав празникову оцю нудьгу, — і кожне свято чи неділя були справжнім святом, залишаючи по собі враження не лише від лишньої чарки й помятих боків, але будили почуття зовсім відмінного характеру.

Люди мені оповідали, що коли в неділю стрілецький хор співав у церкві під час Служби Божої, то народу бувало так багато, як на Великдень, коли святали паски. Або, коли в школі відбувались реферати з історії України, то людей теж бувало багато, а коли ввечері грали яку комедію чи драму, то половина народу мусіла за браком місця, стояти за театром і заглядати через шпари в дошках, і доспівати собі в своїй фантазії те, чого око не добачило, а вухо не дочуло... Не кажучи вже про те, що в кожню хату такий гість вносив зі собою частину свого світогляду, своєї душі.

Старшина добре дбала, щоб січовики не чинили населенню кривди, щоб за кожну дрібницю платити. Це породило довіря і добре відносини. Селя-

нин не поважає того, хто хоче його використати навіть у дрібницях, не поважає і того, хто хоче йому все задармо дати. Любить золоту середину та справедливість.

Такі дивовижні події в селі породили серед населення велике зацікавлення і силу всяких розмов. Навіть старі йшли дивитись на дива, про які оповідали діти й дівчата. Про одну таку народну гулянку, на яку зійшлася і з'їхалась вся околиця, нехай розкаже своїми словами баба Варка, бо вона про це любить оповідати всякому, хто хоче слухати: „Було колись, як я ще дівчам малим була, то памятаю, що наші пани в оцім садку теж улаштовували гулянки з танцями, з музиками, вогнями й усякими дивами. Але на них одні лише великі пани бували, а ми діти, хлопці й дівчата не мали права навіть через шпарки подивитися, що там робилось, бо панські погоничі батогами проганяли нас із під тину, щоб трави не толочили. То ми з плачем ішли додому, та лише у сні нам опісля ввижались оті доріжки тінисті, жовтим піском поспипані, оті кружала вогненні, що різnobарвними миготять іскрами, оті пишні гості, що як білі янголи по раю отут похожали... в дорогому вбраниі, у золоті!.. і здавались ми самі собі такими бідними, такими нікчемними і нікому непотрібними у своїй темній нужді, що аж нам серце краялося зі жалю, що немає на світі правди!.. А от тепер, як бачите, наш сон та явою зробився — і ми тут як люди, всі рівні в тому садку. Не стало панів, та й немає їх прислужників з батогами.

Ось і мене й онучат моїх запросили, спасибі їм, бо я хоч і стара, а люблю послухати, як музика

грає, люблю подивитись, як молоді веселяться. Здається, і сама пішла б з ними в танець, якби не соромно, що люди будуть сміятись!"

— Та ще коли б хто підніс вам добру чарку, бабусю? — спитав хтось.

— „Е, ні! я дала зарік до віку її не вживати, то до цього ніхто мене не намовить! Мої хлопці січовики, які стоять у мене на квартирі, подарували нам пляшку руму, але я його не пю, бо не годиться на старості літ ломити слово. От уже моого старенького, то спасибі їм — частують і за стіл поруч зі мною сажають. Дуже добрі хлопці, дарма що вчені. Гріх сказати, не лукаві люди, — і не горді. Від коли вони живуть у нас, — ми лиха не знаєм зі своїм старим. І поможуть і поділяться з кожним, всім, що мають. І внуків моїх так до себе приманили, що вони й про свою хату забули. Все якісь книжечки їм читають, та коники вирізують, та пісень учать, — веселі хлопці! Ну, за теж я їм часто й обід добрий зварю, який вони тільки у своєї рідної неньки їли, бо я в дворі в панів була, то вмію зварити". І тут думки та красомовність бабусі звертали в бік кулінарії з часів далеко минулого, але видимо сполохані якимись прикрами привидами знову до сучасності верталися. А слова її лились, лились, одно оповідання, попереджало друге, а все зводилося до основного мотиву — яких їм Господь послав гостей в ті часи такі сумні й неспокійні.

Окрім цих світлих, веселих спогадів були напевно в житті стрілецького гурту риси більш темного, негативного характеру, які в той, чи інший спосіб на сільське оточення впливали, бо прецінь і на сонці є плями... але про них я нічого не чула

й не тому, що не хотіла слухати — ні, попросту не чула і край. Нехай собі хто хоче, так про це й міркує. Можливо, що та сума зла, яке бувало на селі під час екзекуцій і всяких карних експедицій чужоземної влади, чинили оці малі хиби чи провини майже непомітними для населення, коли вони були. А може статись, що сума добра, яке внесли січовики в село своїм з людьми поводженням, теж непомітними чинила ті якісь випадкові вибрики молодості. Таким чином добра слава переважала, і лихій не було до чого тут причепитись.

А щодо слів бабусі, то памятаючи, що глас народу — глас божий і нікому не вільно ним гордувати, — належить їм дати певне значення і вагу, а маючи на увазі, що ця людина вихована в суворій школі життя, позбавлена замолоду всяких естетичних радостей кріпачка, потреба уважно її вислухати. Дивно те, що на старості літ її душа прокинулася під впливом того молодого гуртка, співчувала їх радощам, переживанням і сердечним драмам, яких була свідком, а після їх виїзду з тогою серця оповідала, як справжній поет, чужі та свої почування несподіваних оцих подій.

„Думала: вже помру, й нічого доброго до смерті на світі не побачу!.. А от привів Господь жити із добрими людьми. Вони тебе ані на сміх не здіймуть, ані не ошукують, ані на твоє добро не позаздрять, як це тепер всюди на світі робиться, що ні до старого, ні до святого не має пошаноби!”

Вона проста, невчена жінка своєю чулою душою оцінила ту високу культуру духа, яку несли з собою молоді січовики й сама того не тямлючи, була їм живою рекламию, живим рукописом і яс-

кравою ілюстрацією тієї поеми життєвої, яка склалася з відносин січовиків до села та всієї округи.

О, коли б упродовж цих двох років кривава довбня большевизму не важила над долею України й не зруйнувала всіх духових цінностей народу, то за приводом інших культурних країн, мали б ми вже по селах і школи й театри та зразкові господарства.

На хуторі письменника Івана Тобілевича, мав намір оселитись гурток інтелігентної галицької молоді, збудувати тут школу, театр, лікарню, увійти в близькі стосунки зі селом, мати вплив на громадські діла, — одним словом: був намічений плян такої оселі, про утворення якої мріяв Іван Тобілевич, коли писав свою драму „Понад Дніпром”, коли тут закладав свій хутір і коли намовляв селян та братів своїх і артистів до утворення отакої культурно-господарської спілки.

Щойно тепер, після його смерти, ця мрія мала здійснитись, за старанням тих духових синів, які виховувались під впливом народницьких ідеалів його літературної творчості.

Такі завдання, які носив у серці своїому Мирон, або Бурлака — друг народу, знаходили відклики у душах галицької молоді, наповняли їх гарячим бажанням служити народові, „щоб прокласти селянам шлях до кращого громадського й культурного життя”. Ця висока мета, близька серцеві Івана Тобілевича, незабаром мала бутисяягнена та вдягнена в такі форми спілкового життя, які б дали змогу злитися зі селянами в одну нероздільну корпорацію працівників, і які задоволили б потреби кожної людини — практичні естетичні й моральні.

Та сталося інакше. Сувора дійсність покликала тих працівників ідеї добра та спокою на поле смерті, де більшість з них полягla в кривавих боях, або вимерла від тифозної пошесті.

До вас звертаюсь, усі ви, яких помилувала ще невблагана рука смерті, дорогі мої гості! Знайте, що й до нині сумує за вами село, куди внесені вами перші проміння національного почуття та освіти і вся інтелігенція степової України, яка опинившиесь тут у безнадійному становищі, серед збаламученого люду, серед моря національної ворожнечі, від вас дожидала помочі, маючи на увазі ваш військовий досвід і моральну дисципліну. Знайте, що стрілецька ваша пісня не забулась й досі лунає в душах наших.

Нехай відомо вам буде, що тужить за вами й сумують степи України, що стогнуть під копитами чужинного війська... що плачуть столочені ниви й нишком гомонять з буйними вітрами про ту тяжку трагедію вашого життя, що немилосерно так посміялось над святими вашими бажаннями, не давши їм здійснитись!...

Нехай відомо вам буде, що дожидали ми вас, рідні гості, і назустріч вам готовили вінки з квітів та колосся... а діждалися тих, кого не ждали й бачити до віку не хотіли!.. І коли чорна зграя хижаків опанувала наш край, як та несита хвиля, змітаючи все на своїм шляху, то ні кому було захистити й боронити нас... Що даремне плакали сестри й матері, коли мордували їх синів і братів, коли грабували їх добро...

Знайте, що немає вже тієї хати, тієї оселі, що вас так радо вітала під своїм дахом... нема вже

хутора Надії! Що осокори й верби, які привітливо так назустріч вам шуміли, — вже більше не шумлять своїм буйним гиллям!.. Зрубані немилосерними сокирами хижаків, що не знають для краси пошани, — чорними стовбурами оповідають сумну історію насильства, яке тут чинилося під час вашої неприяйності... і що живими залишились серед руїн, лише на те, щоб наше безрадісне життя доповнювало картину загального знищення і руїни.

Але знайте й те, що хоч зла доля забрала в мене все й викинула мене з родиною у темний вирій життя, проте не вбила в душі памяти тих радісних хвилин, що як зірки на темному небі світитимуть до кінця віку. Бо коли багатство й матеріальні добри забезпечують фізичне існування людини, то віра в людську шляхотність, є не меншим скаром душі і хто має той скарб, до смерти не буде біdnий!..

Отож на решту тих днів сумних, що їм доля поскупила соняшного проміння, в душі моїй збереглися згадки з ясністю і теплом сонця... і чим життя буде темніше, тим ясніший буде їх світ!..

Не довго прожили ми разом, рідні мої гости, але за цей короткий час, ми душою поріднилися, — і та ширість, з якою ми відносилися до вас усіх, з якою ми вітали вас на хуторі, не швидко затреться в памяті вашій бурями „моря житейського”.

Навпаки, я певна в тому, що чим ті бурі ревіли страшніше, чим темнішими наше небо закривалося хмарами, тим милішими ставали спогади, тим ясніші образи недавньої радості й спокою...

І серед всіх тяжких життя нашого обставин, одна сумна радість наповняє душу, що зі мною разом тужать за вами всі добрі, чесні та шляхотні,

що у вашій дійсності вміють цінувати всю вагу саможертування, яка вас юнаків і мужів зневолила йти на смерть та страждання і яка зробила з вас, в силу жахливих умовин, не лише героями але й мучениками, за волю України!

До вас справедливо відносяться слова поета: „Ми щиро йшли, у нас нема зерна неправди за собою”. Так, ви щиро йшли. Ви бажали нести життя своє на вівтарі Батьківщини і ждали лише слушного часу, щоби вступити в бій зі всіма темними силами, що сковують долю України. Тих сил виявилося більше ніж піску в морі, чужих і своїх... Серед темного, збаламученого, люду, серед хмар хижаків, ви вигибали марно! Вся трагедія галицького війська, якого зачатком були ви, живо малюється передімною... всі надлюдські жертви й поневірання. Із стотисячної Галицької Армії — ледве не ціла четвертина лишилася. Решта полягала у кривавих боях, або вигибла від пошесті; навіть ховати не було кому...

Та ваші жертви не пішли на марне. Бо є духові перемоги, моральні перемоги, що на вазі історії важніші ніж збройні. Галицька Армія знищена ворогами й пошестю, де й як могла, воювала з людською темрявою, озвіренням, несвідомістю, була заступником простого люду, збудила серед селян патріотичного духа і тим самим зготувала шлях до прийдешньої перемоги правди й волі!

І я маю глибоке пересвідчення, що не згине добра ваша слава, що кожна крапля пролитої кропи зродить легіони mestників, які повстануть на захист прав народу, во ім'я вселюдських ідей волі і братерства!

Я вірю, що ваші задуми і мрії таки здійснятися, що прийде той час, коли на один великий поклик бойової сурми все українське військо знову злетиться, як орли на поклик матері щоб останній раз поборотись та закріпити волю. Цього моменту жде ціла Україна!

Ця велика роля, яку відограли ви на арені історичних подій, ще не мала свого останнього акту, ця трагічна пісня, яку ви виспівали на полях Галичини й Придніпрянщини, ще не мала свого фінального акорду. Він мусить бути величний! Він прийти мусить!

Київ, 1920 р.
